

FAŠISTIČNA STRANKA NA PRIMORSKEM V TRIDESETIH LETIH 20. STOLETJA IN POSKUS PREDSTAVITVE NJENEGA SLOVENSKEGA ČLANSTVA

Boris MLAKAR

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: Boris.Mlakar@inz.si

IZVLEČEK

Prispevek predvsem na podlagi originalnega arhivskega gradiva prikazuje organiziranost fašistične stranke na celotnem slovenskem etničnem ozemlju Julijske krajine, in sicer stanje nekako v sredini 30. let. V ospredje postavlja pregled vseh fašijev, predstavitev njihovih vodstev in števila članov, dotika pa se tudi članstva v posameznih strankarskih segmentih oziroma pridruženih organizacijah. Hkrati skuša prispevek kljub nesorazmerno ohranjenemu gradivu identificirati Slovence v vodstvih fašijev oziroma fašističnih organizacij kot tudi njihov relativni in absolutni delež v strankinem članstvu.

Ključne besede: fašizem, stranka, PNF, članstvo, Slovenci, Primorska

IL PARTITO FASCISTA NEL LITORALE NEGLI ANNI TRENTA DEL NOVECENTO E UN TENTATIVO DI PRESENTARE I SUOI MEMBRI SLOVENI

SINTESI

Basato prevalentemente su materiale d'archivio originale, l'articolo espone l'organizzazione del partito fascista nell'intero territorio etnico sloveno della Venezia Giulia, più precisamente, la situazione circa alla metà degli anni '30, mettendo in primo piano la rassegna di tutti i fasci, la individuazione dei loro direttivi e numero di membri e toccando anche il tema di adesione a singoli segmenti del partito e organizzazioni associate. Allo stesso tempo e nonostante l'esiguità del materiale d'archivio, il contributo cerca di identificare gli sloveni nei direttivi dei fasci, ossia organizzazioni fasciste, come anche la loro percentuale relativa e assoluta nella composizione del partito.

Parole chiave: fascismo, partito, PNF, membri, sloveni, Litorale (Primorska)

Italijanska fašistična stranka oziroma *Partito Nazionale Fascista* (PNF) je nastala s formalno ustanovitvijo novembra 1921, ko naj bi po Mussolinijevi zamisli gibanje bojnih fašijev prešlo v obliko politične stranke. No, revolucionarni naboj fašijev in skvader, katerih nastanek je odločilno zaznamovalo tudi nasilno razmerje do slovanskega prebivalstva prav v Julijski krajini, je še nekaj časa ohranjal svojo moč, čemur gre pripisati tudi razna nesoglasja v nacionalnem kot tudi v pokrajinskih vodstvih. Vsaj deloma je to stopilo v ozadje leta 1923, ko je bil skvadrim formalno speljan v okviru novoustanovljene prostovoljne milice za nacionalno varnost (*MVSN*), ki je tako postala neke vrste dodatna armada, a v odvisnosti od stranke. Tedaj je le-ta že vladna in z letom 1928 tudi edina stranka, ko so tudi volitve postale v dobesednem smislu le plebiscit oziroma praktično – glede na že delujočo diktaturo - zgolj aklamacija obstoječemu stanju. Stranka je prevzemala državo, postala je orodje za osvojitve in za obdržanje oblasti. S tem sta postajali vse bolj en, sicer dvoplasten sistem, ko je bila stranka organizirana skoraj natanko tako kot država, njuni organi – od vrha pa do lokalnih okolij – pa so nastopali kot neke vrste siamski dvojčki. Edino Mussolini je na vrhu v svoji osebi združeval to dvojnost, kot predsednik vlade in kot Duce fašizma.

Stranka je seveda, kot je v takih razmerah pričakovano, postajala množična organizacija, kljub občasnemu prizadevanju, posebej v letih, ko je bil generalni sekretar Roberto Farinacci, da bi postala elitna in od države bolj avtonomna formacija. Že njegov naslednik Augusto Turati je to opustil, čeprav je s svojo politiko epuracije stranke, s t.i. odstranitvijo »mrtve teže«, uspel znatno znižati število članstva. Je pa bil prav Turati začetnik in zagovornik uvedbe neke vrste fašistične religije, kulta, ki se je pričel uveljavljati oziroma kazati z vse bolj pogostimi in raznovrstnimi javnimi ceremonijami. Toda naslednji sekretar Achile Starace, čigar vodenje stranke nekako sovпада z obdobjem, ki mu bomo tu posvetili več pozornosti, to je 30. letom, je šel še korak dlje. Pospesheval je totalitarno prežemanje države s strani stranke oziroma se je postavil na čelo procesa dokončne fašizacije italijanske družbe. Zdaj ni šlo več le za stranko, temveč za ustanavljanje in forsiranje številnih od stranke vodenih množičnih organizacij na eni, ter za organiziranje in vezanje sicer že obstoječih struktur civilnega in gospodarskega življenja v skladu s fašističnimi načrti korporativne ureditve na drugi strani. To pa je hkrati neizbežno prineslo ponovno, to pot silovito razraščanje in množičnost članstva tudi v sami stranki. V času Staracejevega vodenja se je število članov stranke povzpelo na poltretji milijon, s tem da je bilo z njo prek omenjenih organizacij (ne)posredno povezanih 21 milijonov Italijanov. Ali z besedami Emilia Gentileja: »Stranka je s časom postala edina politična dimenzija, znotraj katere se je bilo sploh mogoče kakorkoli aktivno, individualno ali kolektivno, posvečati javnemu življenju.« (Dizionario, 2005, 529). Kljub povedanemu pa je treba poudariti, da je v dihotomiji partija-država Mussolini le dajal prednost slednji oziroma, po besedah omenjenega Turatija, »stranka in njene hierarhije so po dovršeni revoluciji samo še zavestni instrument volje države, tako v središču kot na periferiji države« (Di Nucci, 2009, 301).

Na Primorskem oziroma v Julijski krajini je vse to, pač zaradi »moteče« prisotnosti slovanske manjšine, držalo v še poudarjeni meri. Stranka je bila seveda tudi na tem območju organizirana enako kot v celotni Italiji. Osnovo je predstavljal krajevni oziroma

občinski fašijo (*Fascio di combattimento*), vsi pa so bili nato v okviru vsake pokrajine povezani v pokrajinsko federacijo. V našem primeru, po ustalitvi političnih razmer in pokrajinskih meja, tako govorimo o reški, istrski, tržaški in goriški fašistični federaciji, pri čemer se je slednja včasih poimenovala kot posoška, prva, reška, pa kar praviloma kot *Federazione dei fasci di combattimento del Carnaro*. Videmske pokrajine oziroma fašijev v okviru njene federacije se bomo dotaknili le mimogrede, položaj tamkajšnjih Beneških Slovencev je bil zaradi že polstoletne italijanizacije pač specifičen. S fašistično stranko oziroma s fašističnim režimom v primorskih pokrajinah so se sicer raziskovalno ukvarjali že številni zgodovinarji. Kot preučevalca fašizma za celotno območje naj izpostavimo Elia Apiha (Apih, 1966) in Annamario Vinci (Vinci, 2011), posebej za videmsko pokrajino pa Silvio Biasoni (Biasoni, 2000), za goriško Luciana Patata (Patat, 2009), za tržaško Daria Mattiussija (Mattiussi, 2002), za istrsko Silvo Bon Gherardi (Bon Gherardi et al., 1985) ter za reško pokrajino Williama Klingerja (Klinger, 2013); o t.i. slovenski Vladni stranki iz 20. let je pisal Drago Sedmak (Sedmak, 2009), PNF v 30. letih pa je v bistvenih potezah predstavila že Milica Kacin-Wohinz (Kacin-Wohinz, 1990, 91–115).

Najprej naj nekaj več besed namenimo organizacijski strukturi fašistične stranke oziroma fašijev na obravnavanem območju. Načeloma je bil v vsaki občini organiziran en fašijo, praviloma takrat, ko je število članov, ki so se zbirali v posameznih sekcijah, doseglo zahtevano minimalno število. Odobritev za njegovo ustanovitev je prišla od glavnega direktorija, kjer je v tem času kot administrativni sekretar kraljeval Giovanni Marinelli. Iz Rima je nato prišla tudi oblastna odobritev, da fašijo postane pravna oseba. Vsakemu fašiju je načeloval politični sekretar, ki je ob sebi imel direktorij, ki je ponavadi štel okoli pet članov, izmed katerih je eden opravljal tudi naloge administrativnega sekretarja. Če pa je bilo članov malo, je sekretar imel ob sebi samo njega, brez direktorija. Je pa vsak fašijo imel še svoj nadzorni odbor, tričlanski *collegio dei sindaci* (tudi *collegio dei revisori*). Fašijo se je na terenu, odvisno od velikosti ozemlja, ki ga je pokrival in od morebitne prisotnosti vojaških in policijskih enot, nadalje delil še na sektorje oziroma jedra (*nuclei*). V večjih mestih oziroma pokrajinskih središčih, se je mestni fašijo delil na rajonske skupine oziroma krožke, ki so bili poimenovani po zaslužnih pokojnih fašistih oziroma nacionalistih; v Gorici je tamkajšnji fašijo imel pet rajonskih skupin, v Trstu dvanajst, na Reki šest, v Pulju le tri. Načelovali so jim delegati ali pa zaupniki, ki so ob sebi imeli t.i. rajonski sosvet (*consulta rionale*).

Kot rečeno, v vsaki občini je obstajal vsaj en fašijo, pri čemer je videti, da je bila pri tem izjema občina Prem v Reški pokrajini, kjer nismo zasledili, da bi deloval. Od konca 20. let so si sicer pokrajinski sekretarji prizadevali, da se organizirajo fašiji tudi na odročnih in seveda povsem slovenskih območjih, kar je postopoma – nekateri so bili sicer ustanovljeni šele v drugi polovici 30. let – predvsem po zaslugi začetnega organiziranja iz vrst italijanskih priseljencev in prisotnih obmejnih enot, tudi uspevalo. Naj na tem mestu torej ponovimo, da so bili v pokrajinskem okviru vsi fašiji združeni v pokrajinsko federacijo, ki ji je načeloval federalni sekretar ali na kratko *federale*. Tudi njemu je ob strani stal direktorij, ki je npr. v Gorici štel sedem članov, v Trstu sredi 30. let pa kar dvajset, od katerih je bila dobra polovica imenovanih, ostali pa so bili to po funkciji, npr. kot šefi raznih fašističnih, tudi ženskih organizacij. Ponavadi je imel vsak *federale*

tudi nekaj podsekretarjev. Naj pa že na tem mestu poudarimo, da je bil od leta 1936 na mestu tržaškega federala slovenski zet Emilio Grazioli, ki je pred tem načeloval raznim strankarskim strukturam na Krasu. Pokrajine so se delile na več con, ki so jim načelovali politični ali pa administrativni inšpektorji, ki so posebej v drugi polovici 30. let posamezne fašije kontrolirali tudi po večkrat letno.

V reški pokrajini je bilo 13 občin in v vsaki je deloval po en fašijo, razen, kot omenjeno, na Premu. V slovenskem delu pokrajine so tako delovali fašiji v Jablanici, Jelšanah, Knežaku, Materiji, Podgradu in v Ilirski Bistrici. V slednji se je leta 1939 število v stranko vpisanih gibalo okrog 240. Za primerjavo, v mestu Reka je bilo tedaj okrog 6000 vpisanih, v fašiju v slovenski Materiji pa manj kot 50. Tisti v Knežaku je bil nekaj časa del bistriškega fašija, v drugi polovici 30. let pa je bil spet samostojen. V Jelšanah je bil sicer ustanovljen šele leta 1937. Prostore, včasih je šlo le za eno sobo, so imeli v najemu od privatnikov, včasih jim jih je tudi brezplačno nudila občina, medtem ko so v Bistrici zgradili svojo lastno *Casa del Fascio* (ACS, PNF, I, Fiume, 674–678).

Od 41 istrskih občin jih je bilo v slovenskem delu tedaj sedem, v vsej pokrajini pa je delovalo 47 fašijev. Obalna mesta so bila razen deloma Kopra seveda povsem italijanska, tako da so na slovenskem podeželju delovali fašiji v Dekanih, Hrpeljah, Marezigah in Šmarju. Italijanska oblast je sicer ustanovila tudi naselje Kozino, tako da se je nekaj časa tudi tamkajšnji fašijo imenoval po obeh naseljih. Je pa zanimivo to, da je ta fašijo uporabljal prostore lokalne gorske kolonije, *Colonie Montane*, če pa so bili ti poleti zasedeni, pa je gostoval na občini. Glede številčnosti naj zgolj v ilustracijo navedemo, da je oktobra 1936 moški fašijo v Kopru štel 614 članov, v Šmarju, katerega italijansko ime sicer tudi vsebuje ime Koper (*Monte di Capodistria*) pa nekaj mesecev kasneje le 53. Le izolski fašijo se je sicer lahko pohvalil, da razpolaga s svojim sedežem. Zanimivo je tudi to, da je novembra 1936 po opravljeni inšpekciji inšpektor pohvalil fašijo v Dekanih kot edinega, v katerem ni bilo najti niti ene nepravilnosti (ACS, PNF, I, Pola, 981–987).

Tržaško pokrajino je sestavljalo 30 občin, pri čemer je seveda tržaška štela več prebivalcev kot vse ostale skupaj. Ob koncu 30. let je tu delovalo 42 fašijev, od tega osem na italijanskem narodnostnem ozemlju, za Trst in Milje pa recimo, da predstavljata mešano ozemlje. »Slovenskih« fašijev je bilo tako preveč, da bi jih naštevati. Toda iz njihovega števila je jasno, da je bilo v nekaterih občinah po več fašijev. To je bilo seveda najbolj izrazito na ožjem Tržaškem, kjer so delovali fašiji še na Bazovici, v Katinari, Gropadi, na Proseku, v Sv. Križu in na Opčinah. V občini Tomaj je bil fašijo tudi v Avberju, v občini Dolina tudi v Borštu, v občini Postojna še v Kačji vasi in v Studenem ter v občini Hrenovice, kjer na sedežu občine fašija sicer ni bilo, pač pa na Razdrtem in v Šmihelu. Federacija je bila razdeljena na osem con, pri čemer je posebno pozornost t.i. kraškim fašijem in njihovem razvoju posvečal že omenjeni Grazioli, ko je še deloval v Sežani. Tudi tu je bilo ob inšpekcijah eno glavnih vprašanj nihanje števila članov in s tem tesno povezano vprašanje, koliko od teh jih je plačalo članarino oziroma obnovilo izkaznico, šlo je za t.i. *tesseramento*. V nekaterih krajih, n.pr. v Postojni, so uspeli zgraditi tudi novo *Casa del Fascio*. Če ne upoštevamo večinsko italijanskih pokrajinskih glavnih mest, je prav Postojna izstopala po najbolj številnem članstvu, pač po zaslugi velikega števila italijanskih priseljencev (ACS, PNF, I, Trieste, 1156–1164).

Na območju posoške federacije oziroma tedanje goriške pokrajine, ki je bila leta 1926 obnovljena, je na ozemlju 42 občin delovalo 62 fašijev, od tega vsaj 40 na slovenskem in mešanem delu pokrajine (Gorica, Krmin, Dolenje). Značilno je bilo, da so imeli fašiji na italijanskem oziroma furlanskem območju bistveno več članstva kot na slovenskem. Na slednjem je s svojimi stotinami članstva izstopala Idrija, o čemer pa nekaj več v nadaljevanju. Konec 20. let je tudi na Goriškem obstajalo še nekaj drugih fašijev, ki pa so bili kasneje ukinjeni in združeni z večjimi, ponavadi v občinskih središčih. Tak primer je bil s fašijem v Trebuši, ki je bil leta 1928 združen s tistim v Čepovanu, nadalje v Prvačini, ki je bil priključen k fašiju v Dornberku itd. To je bilo seveda predvsem posledica tedanje komasacije oziroma združevanja manjših občin. Poseben primer je bil v občini Grahovo v Baški dolini, kjer je tamkajšnji fašijo ukinjen ter nato priključen novemu v Podbrdu; njegov sedež torej ni bil v občinskem središču. V Podbrdu je bilo namreč veliko italijanskih uniformirancev, uradnikov in železničarjev, ki so pač predstavljal glavni vir za rekrutacijo članstva fašistične stranke (ACS, PNF, I, Gorizia, 721–728). Podrobno je nastanek in razvoj vseh goriških, tudi »slovenskih« fašijev, ob tem da je podal tudi natančne sezname njihovih sekretarjev in sestavo odborov, v svojem že omenjenem delu prikazal Luciano Patat (Patat, 2009, 371–491).

Do sedaj smo nekako samoumevno omenjali samo moške bojne fašije, toda že kmalu po nastopu fašizma so bili ustanovljeni tudi ženski, ki so kasneje, ko se je režim utrdil, skušali slediti kapilarni organizaciji svojih moških vzornikov. Bili so sicer manj številni, njihova dejavnost pa se je več ali manj omejevala na dobrodelno dejavnost, na skrb za otroške vrtce, na otroške kolonije, na organiziranje in obdarovanje *Befane* ipd. Tudi ženski fašiji so bili podobno organizirani na pokrajinski ravni, le da jim je na čelu stala t.i. *fiduciaria* ali pa *delegata*. Leta 1933 je bila v okviru ženskih fašijev ustanovljena še posebna ženska sekcija, t.i. *massaie rurali* (kmečke gospodinje), ki so delovale v smeri izobraževanja kmečkih žena in ki so bile tudi prek raznih nagradnih tekmovanj, razpisov in tečajev tako pritegnjene k javnemu življenju. Na Primorskem je ponekod njihovo vodstvo izrecno poudarjalo, da s tem želijo blokirati (slovensko ali hrvatsko) katoliško karitativno in sploh društveno žensko udejstvovanje. (ACS, PNF, I, Fiume, 675) Dodatno so v okviru ženske organizacije nato ustanovili sicer manj številne sekcije gospodinjskih pomočnic (*Operaie e lavoranti a domicilio*). Če se omejimo na ožje področje fašističnega članstva pa moramo seveda omeniti še t.i. *Fasci giovanili*, mlade fašiste, ki so bili rekrutirani ob vsakoletnih fašističnih mobilizacijah (*leva fascista*) kot vrhunec in rezultat večstopenjske fašistične organizacije otrok in mladine. V prvem obdobju se je ta fašizacija izvajala v okviru t. i. *Opera Nazionale Balilla*, po letu 1937 pa v okviru še bolj razširjene liktorske mladine, *Gioventù Italiana del Littorio*. Nimamo seveda prostora, da bi govorili še o fašističnem *Dopolavoru* (OND), ki naj bi nadomestil vlogo ukinjenih slovenskih društev, o fašističnih univerzitetnih skupinah (GUF), o fašističnih poklicnih oziroma sindikalnih organizacijah, značilnih posebej za čas druge polovice 30. let, ko se je skušalo udejaniti t.i. korporativno ureditev države in družbe. Vsekakor pa nam mora biti jasno, da so bila poročila fašističnih sekretarjev in inšpektorjev svojim nadrejenim v tedanjem času polna različnih seznamov in razpredelnic ali celo grafikonov, pač po »zaslugi« res številnih fašističnih organizacij, njihovih sekcij oziroma t.i. *Associazioni dipendenti dal PNF*. Kar

zadeva omenjeni *Dopolavoro* naj dodamo, da je poleg kulturno-izobraževalne funkcije, t.j. indoktrinacije, za kar so skrbele fašistične publikacije, radijski sprejemniki za redno poslušanje Ducejevih nastopov ipd., imel tudi funkcijo gostilne. Med drugim je prirejal tudi propagandne izlete. Naj kot primer navedemo turistični izlet v Rim, ki ga je sicer že oktobra 1927 organiziral goriški pokrajinski *OND* in ki je bil namenjen predvsem t.i. drugorodcem (*allogenom*). Za udeležence je bilo obvezno članstvo v *Dopolavoru* (članarina je znašala 5 lir); pri ceni izleta so imeli Slovenci popust, kar so financirale občine. Iz tolminske občine se je izleta udeležilo šest oseb, od tega je bilo pet Slovencev, pri čemer sta bila v Rimu poleg ogleda znamenitosti na programu tudi sprejema pri Duceju in papežu (PANG 62, 1040).

Kot primer številčnosti same stranke in drugih fašističnih organizacij naj navedemo stanje v istrski federaciji v jeseni 1936, in sicer brez najmlajših kategorij:

Člani moških fašijev – 11.949
 Mladi fašisti – 6.327
 Članice ženskih fašijev – 4.200
 Mlade fašistke – 950
 Kmečke gospodinje – 1.241
 Člani GUF – 632
 Javni uslužbenci – 1.339
 Železničarji – 630
 Poštni uslužbenci – 488
 Državni uslužbenci – 2.762
 Srednje šole – 207
 Osnovne šole – 1.019

H gornjim številkam naj dodamo, da gre le za število vpisanih, vodstva fašijev pa so bila sicer stalno pred problemom, kako prepričati člane, da bodo tudi vsako leto redno plačevali članarino oziroma obnavljali izkaznice (ACS, PNF, I, Pola, 984). Šlo je sicer le za par lir, a podeželsko prebivalstvo je bilo revno, čutil se je odpor, tako da so v določenih obdobjih nekaterim članarino iz propagandnih razlogov enostavno »subvencionirali«. Kampanje za *tesseramento* so bile na dnevnem redu, a popolne discipline v tem pogledu ni bilo mogoče doseči. Šlo je seveda tudi za dohodke, prav zaradi gospodarske pasivnosti, n.pr. Istre, pa so na osrednje partijsko vodstvo v Rimu pogosto romale prošnje za izredno finančno podporo, pri čemer so se kot dodatni argumenti navajali tudi poseben pomen in položaj obmejne lege pokrajine, pomembnost organizacije pri izvajanju penetracije (italijanizacije), vzdrževanje prestiža italijanske države in režima ipd. Še večje finančne težave so organizacije imele pri uniformiranju članstva, tako da je iz raznih statističnih pregledov razvidno, da so ponekod članice razpolagale le s pokrivali, drugod člani le z zgornjim delom uniforme ipd.

Kje so pa v vseh teh organizacijah in razvejenih strankarskih strukturah Slovenci? Kljub ponekod velikemu prilivu italijanskih priseljencev in tudi prave množice uniformirancev – tu so recimo posebej izstopali kraji kot so bili Postojna, Idrija, Podbrdo itd. – pa brez domačega avtohtonega prebivalstva življenje vendarle ni moglo normalno potekati. Če k temu dodamo tudi znano dejstvo, da so si oblasti obupno prizadevale, da bi ob

osnovnem cilju t.i. penetracije, karkoli je že to pomenilo, med njim dosegle tudi tak ali drugačen konsenz, je jasno, da se vprašanju odnosa med fašistično stranko in Slovenci ni mogoče izogniti. Osnovno vprašanje bi torej bilo, v koliko oziroma kako množično so le-ti vstopali v stranko oziroma se vključevali v njene organizacije, dodatno pa, zakaj so vstopali, torej kakšni so bili njihovi motivi in kakšna je bila stopnja identifikacije s fašizmom pri tem. To bi seveda zahtevalo podrobno in dolgotrajno analizo čim večje količine zbranih podatkov. Na tem mestu naj kot izhodišče pri iskanju odgovora vzamemo kar besede Franca Hvale, ko označuje zadevna razmerja v vaseh pod Kojco in Poreznom: »Tudi v vaseh... je bilo nekaj posameznikov, ki so se vključili v stranko, da so dobili zaposlitev. Večina je vpisanih zgolj iz potrebe, zaradi službe in obrti. Nekateri od teh pa so sčasoma postali simpatizerji in sodelavci, so sodelovali na proslavah v uniformah in s črnimi srajcami. Tem so poverjene oblastvene naloge in dolžnosti ...« (Hvala, 1990, 111–112). V podobnem smislu izzvenijo tudi ugotovitve o slovenskem članstvu PNF sicer zgodovinarja Ervina Dolenca za kraj Senožeče (Dolenc, 2010, 215–219). Z malce drugačnim odtokom se zadevnega položaja v svoji rojstni vasi na Krasu spominja Sonja Vrščaj: »Nekateri obrtniki so se sicer morali vpisati v fašistično stranko, da bi lahko delali, pravih fašistov pa v naši vasi in okolici ni bilo ...« (Vrščaj, 2016, 40). Po drugi strani pa so bili npr. pričevalci iz Osapske doline in Dekanov dokaj kritični do zapadanja svojih sokrajanov pod fašistični vpliv. Eden izmed njih celo omenja nekega Srečka iz Ospa, ki da se je »v stranko ... kljub nasprotovanju očeta in vse družine vključil že zelo zgodaj in postal eden prvih tržaških škvadristov, nato pa se stalno gizdalinil po vasi v črni srajci in belih rokavicah« (Ivančič, 2015, 111). Vsekakor je v tem pogledu bilo pomembno dejstvo, da je od začetka 30. let članstvo v stranki tudi uradno priporočeno za vse kandidate za javne službe, z letom 1937 pa je posedovanje članske *tessere* zanje postalo obvezno. Je pa bilo odvisno od lokalnih razmerij, kako dosledno se je to izvajalo. Tako je tolminski podestà Matteo Marsano leta 1935 na zadevne poizvedbe s strani goriškega prefekta sporočal, da so vsi člani občinske uprave in drugi javni uslužbenci včlanjeni v stranko, razen trojice, namreč dveh cestarjev in enega poljskega čuvaja. Le-ti so se sicer branili, da so za to že prestari. Podestà jih je po svoje opravičeval, češ da dobro delajo in da so tudi obljubili, da bodo spremenili svoje priimke v italijansko obliko. Je pa dodal, da bodo v treh letih itak zamenjani, ker odhajajo v pokoj, pri novih zaposlenih pa da bodo upoštevali nove predpise (ASG, Pref. Gab., 15). Toda zanimivo je primerjati zadevni položaj v Tolminu šest let kasneje: vseh občinskih in javnih uslužbencev je bilo 25, od teh je bilo 14 Slovencev, ki so seveda zasedali manj pomembne »položaje«, čeprav sta bila tudi med smetarji in cestarji dva italijanska priseljence. Vsi Italijani razen enega so bili včlanjeni v stranko, med Slovenci pa je bilo takih pet. No, ti Tolminci so v dokumentih tedaj seveda že figurirali s poitalijančenimi, a še vedno prepoznavnimi priimki kot n.pr. Vogri, Brunicari, Chenda, Cimpri, Janni ipd. (PANG 62, 1042).

Omemba italijaniziranih priimkov je v tem pogledu pomembna, kajti v kolikor ne poznamo lokalnih razmer prek ustnih virov ali tudi drugače, lahko prek arhivskega gradiva na slovenski izvor članstva in funkcionarjev PNF sklepamo predvsem po priimkih. Nekateri so bili sicer poitalijančeni do neprepoznavnosti, drugi pa so »k sreči«, posebej v severnem delu Primorske, še ostajali prepoznavni; v ilustracijo naj tako omenimo še

priimke Caucci, Podresciak, Devetacchi in Zarli na Tolminskem ali pa Alici, Micussi, Rupini in Posenelli na Idrijskem. Naj z uporabo te metode, ki je seveda daleč od popolne zanesljivosti, zahtevala pa bi tudi preverjanje posameznih priimkov v objavljenih seznamih, najprej na kratko skušamo oceniti, koliko ljudi slovenskega ali tudi hrvaškega izvora je bilo v vodstvih lokalnih fašijev. S tem bi sicer lahko pričeli že kar pri pokrajinskih, t.j. federalnih sekretarjih, če samo spomnimo na imena kot so Ruggero Gerbac na Reki, Giovanni Maracchi (t.j. Mrach) v Istri, Giuseppe Cobol v Trstu in Giuseppe Godina v Gorici.

Bistveno bolj razgibana in zanimiva je bila slika pri sekretarjih fašijev in njihovih ožjih sodelavcih na terenu. Ob tem naj dodamo, da so se pokrajinska partijska vodstva stalno pritoževala, kako na terenu manjka zanesljivih in sposobnih ljudi, da bi prevzeli vodilna mesta; podobne pritožbe so bile sicer tudi, ko je šlo za mesta podestajev. Če pa so takšne osebe slučajno le našli, pa so bile dobesedno zasute s funkcijami. Zato so bili med njimi številni učitelji, šefi železniških postaj, upokojeni častniki; to so bili seveda predvsem priseljenci, kar nekaj med njimi s priimki, ki so spominjali na poitalijančene Dalmatince ali Istrane. No, v Reški pokrajini je bil nedvoumnega izvora Giovanni Schein, administrativni sekretar v Jelšanah, in tudi vsi člani tamkajšnjega nadzornega odbora so nosili slovenske priimke. Eden prvih sekretarjev v Ilirski Bistrici se je pisal Berdon. Kar zadeva Istro, so imeli v Dekanih člani odbora vsi slovenske priimke, podobno je bilo v Hrpeljah, s tem, da se je tu sekretar pisal Giacomini (očitno Jakomin), sekretarka ženskega fašija pa Braicovich. Na Tržaškem sta bila nedvoumnega izvora Cumar in Sossi, sekretarja v Štjaku in v Avberju, številni so tudi administrativni sekretarji s slovenskimi priimki, da ne govorimo o članih odborov. Vsekakor pa tu ne moremo mimo Teodorja cav. Compareta, zelo aktivnega sekretarja fašija v Dutovljah, ki je bil nekaj let tudi tamkajšnji podestà (Mlakar, 2011, 161). Partizani so mu med drugo svetovno vojno sicer pripravili žalosten konec. Za Goriško imamo na razpolago statistiko fašijev in njihovih sekretarjev za leto 1936. Iz nje med drugim izhaja, da je bilo največ, kar 21, sekretarjev prišlekov iz stare Italije, 15 jih je bilo rojenih v Furlaniji in na Goriškem, po nekaj pa jih je prihajalo iz Istre, Trsta in iz same Gorice. Slovenskega izvora so bili v določenih letih nedvomno sekretarji v Komnu, Kalu nad Kanalom, v Temenici in v Št. Vidu pri Vipavi. Slovenska imena so se pojavljala tudi med administrativnimi sekretarji, med člani odborov in posebej tudi med sekretarkami ženskih fašijev in pridruženih ženskih organizacij. Kot edini primer, ki smo ga našli, da je bil na čelu fašija prav človek iz domačega kraja, naj navedemo Luigija Clavoro v Soči (Patat, 2009, 474; ACS, PNF, I, Gorizia, 727). Za Beneško Slovenijo naj samo s stavkom in brez komentarja navedemo, da so se sekretarji v Bardu, Grmeku, Sv. Lenartu, Špetru in v Sovodnjem pisali Negro, Bevilacqua, Clodig, Gujon in Oballa, v Tipani pa se je sekretarka pisala Coos (ACS, PNF, I, Udine, 1170–1173).

Kar zadeva »navadno« članstvo moških, ženskih in tudi mladinskih fašijev verjetno drži ocena Milice Kacin Wohinz, da nikdar ne bo mogoče natančno ugotoviti, koliko je bilo med njimi slovenskih članov. Glavni vzrok za to je gotovo v dejstvu, da niso ohranjeni arhivi teh fašijev, torej tudi ne kartoteke in osebne mape članov. Razpolagamo sicer s podrobnimi statistikami števila članstva, in to vseh kategorij, tako za posamezne fašije kot tudi za celotne pokrajinske federacije. Posebej za kraško območje imamo na

razpolago tudi posebej razdelane statistike in grafikone, ki n.pr. za oktober 1936 pokažejo, da je bilo recimo v Kačji vasi v fašijo vključenih kar 39 % (odraslega) prebivalstva, v Avberju 23 % in v Postojni 18 %, medtem ko v Dutovljah le dobrih 7 % (ACS, PNF, Situazione, 27). Kar pa zadeva vključenost prebivalstva v vse fašistične in še, recimo, v parafašistične organizacije, pa naj bi bila najvišja, več kot 70 % vključenost v občini Avber, malo manjša v Štjaku, najmanjša, nekaj čez 20 %, pa na Proseku (ARS, AS 1829, 49, 721). Ker je šlo tu (na Krasu) za podeželske občine s povsem slovenskim prebivalstvom, je jasno, da za vsem temi visokimi odstotki stoji več ali manj slovensko članstvo, pač z delno izjemo obmejnih področij, kjer je bilo običajno več italijanskih uniformiranih enot. Strukturiranost fašističnih organizacij je bila, kot omenjeno, urejena hierarhično oziroma generacijsko ter hkrati ločena po spolu, vendar je bil seveda povsod v prvem planu pač moški fašijo, zato naj za Kras navedemo nekaj zanimivih števil. Oktobra 1936 je največ članov štel seveda tisti v Postojni (1011), sledil je fašijo na Opčinah (408), pred Divačo (351) in Slavino (346) itd. Na repu lestvice po številu fašistov so bili fašiji z manj kot sto člani: Studeno (96), Avber (93), Razdrto (90), Trebče (88), Zgonik (77), Gropada (76) in Kačja vas (43) (ACS, PNF, Situazione, 27).

Zanimivi so tudi zbirni podatki za celotno tržaško pokrajino, pri čemer velja poudariti, da so vanjo spadale tudi občine kot Tržič, Gradež, Turjak, Ronke itd., toda tudi slovenski Doberdob. Oktobra 1940, ko je videti, da je po vstopu Italije v vojno tozadevni »razvoj« dosegel svoj višek, je bilo stanje naslednje: v pokrajini, ki je tedaj štela 373.000 prebivalcev, je fašistična federacija združevala 42 fašijev, ki so se navzdol delili še na 837 jeder, 251 sekcij in 12 rajonskih skupin. Članov »odraslih« organizacij je bilo skupaj 149.564, kar je natanko 40 % vsega prebivalstva. Od tega je bilo 1.310 skvadristov, 34.492 članov moških fašijev, 1.552 članov *GUF*, 11.861 pripadnikov milice, 25.802 članici ženskih fašijev, 10.102 kmečki gospodinji, 10.759 gospodinjskih pomočnic ter 63.689 t.i. dopolavoristov. Kar zadeva članstvo mlajših kategorij v okviru organizacije *GIL*, je le-to sestavljalo 10.857 mladih fašistov, 6.787 avantgardistov, 12.952 balil, 6.493 mladih fašistk, 5.282 mladih Italijank, 13.543 malih Italijank ter 6.370 moških in 6.153 ženskih otrok (rimske) volkulje, skupaj 68.537. Če seštejemo članstvo odraslih, mladinskih in otroških organizacij, pridemo do števila 218.101, kar predstavlja 59 % vsega prebivalstva pokrajine. Dodamo naj še, da naj bi vsi dobri fašisti, posebej, ker so se morali udeleževati pogostih t.i. *adunat*, imeli tudi svojo uniformo. No, med zgoraj naštetimi so ta pogoj v glavnem izpolnjevali le skvadristi, moški fašisti, miličniki in člani *GUF*, v precejšnji meri tudi balile, vse ostale kategorije pa precej manj, med kmečkimi gospodinjami in otroci volkulje pa bilo število tistih, ki so posedovali uniforme, komaj omembe vredno (ACS, PNF, Situazione, 27).

Glasilo primorskih in istrskih emigrantov v Jugoslaviji *Istra* je stalno poročala o vključevanju primorskih rojakov v fašistične vrste in pri tem nikakor ni varčevala s krepkimi oznakami le-teh. Vsekakor pa je bil šokanten podatek, ki ga je list objavil poleti 1933, in sicer, da so v fašijo v Šmihelu sprejeli 59 novih članov. Zadevni poimenski seznam nam pokaže, da so bili to sami Slovenci (*Istra*, 11. 8. 1932. 2). Podoben nejeverno začudenje vzbujajoč podatek je list objavil leto dni kasneje. Po uvodni informaciji, da »fašisti že nekaj mesecev pritiskajo na naše ljudi, da se naj vpišejo v stranko, v stranko nasilja, laži

in korupcije. Mnogi naši ljudje, ki so kakorkoli odvisni od njih, so klonili, da se rešijo in zagotovijo svojcem kos kruha« list nadaljuje, »ne razumemo pa, kako je mogel Stanko Lavrenčič, sin bivšega našega poslanca, hoditi okoli Postojnčanov in nabirati podpise za vstop v fašistično stranko« (Istra, 25. 8. 1933, 2). Potreben bi bil seveda tudi natančen pregled in analiza seznamov novosprejetih članov, ki so jih objavljala glasila posameznih federacij, npr. *L'Isonzo* ali *Il Giornale di Gorizia* za goriško pokrajino, za tržaško tudi znani *Il Piccolo*.

Vendarle pa se je arhivsko gradivo enega fašija le ohranilo, in sicer tistega iz Idrije. Prek njega lahko sledimo njegovi razvejani dejavnosti kot tudi številu in strukturi članstva; v arhivu so ohranjene tudi vse osebne mape članov. Po seznamih sodeč je članstvo idrijskega moškega fašija največje število doseglo leta 1937, in sicer 574. Na omenjenem seznamu je nedvomnih slovenskih priimkov več kot polovica, če pa predvidimo še kar nekaj primerov oseb, katerih priimki zaradi poitalijančenja na zunaj prikrivajo njihov etnični izvor, lahko ocenimo, da se je delež domačega, slovenskega članstva približeval dvema tretjinama (ZAL, IDR 16, 6). K temu pač moramo dodati podatek, da je za časa fašističnega režima v občini Idrija za »vnrnitev« svojega priimka v italijansko obliko zaprosilo oziroma vložilo vlogo 691 oseb (družinskih poglavarjev), kar je imelo za posledico spremembo priimka 2153 osebam. »Prosilci« so bili trgovci, uradniki, rudarji, kmetje, nezakonske matere ... Če k temu prištejemo še s strani fašističnih oblastev avtomatično, uradno, spremembo priimka 136 družinam, kar je zadevalo še nadaljnjih 447 oseb, je torej skupaj šlo za kar 2600 Idrijčanov in okoličanov! (ZAL, IDR 16, 1). Večina teh sprememb se je zgodila v letih 1930–1933, podobno pa se je tudi večina vpisov v stranko dogodila v letih 1932 in 1933, kar priča o velikem in načrtnem pritisku na prebivalstvo prav v teh letih. Seveda pa bi natančnejše podatke in iz tega sledeče značilnosti članstva idrijskega fašija lahko določili šele z analizo vseh osebnih map. Ob tem sicer ni zanimljiv podatek, da je pred vojno v občini Idrija službovalo skoraj 700 Italijanov. Idrijski fašijo je zanimiv tudi zato, ker se je po znanih podatkih edini posebej poimenoval po domači, slovenski osebi. Gre za Fortunata Raspeta, ki je januarja 1936 kot prvi domačin padel v Abesiniji. Odkrili so mu spominsko ploščo, v njegov spomin so se vrstile razne slovesnosti, po njem so poimenovali tudi šolo v Ledinah ipd.; oblasti so ga pač izrabile kot sredstvo za približevanje oziroma za t.i. penetracijo v slovensko okolje (ZAL, IDR 16, 3). Zgoraj navedene številke dokazujejo, ne glede na to, kako je do njih prišlo, da je ta »penetracija« do neke mere uspevala, še posebej nevarna je bila sistematična fašistična vzgoja mladine; res je sicer, da pa so bili fašistični funkcionarji kljub impozantni statistiki otroških in mladinskih fašističnih organizacij razočarani, ko je v nadaljevanju šlo za pričakovani (zaželeni) generacijski prehod med mlade fašiste in skvadriste oziroma črne srajce, čeprav se je položaj od okolja do okolja včasih prav znatno razlikoval. »Krivdo« za premajhno vključevanje (to je zadevalo sicer tudi vpisovanje v otroško *Balillo*) so seveda fašistični hierarhi našli v vplivu družine in duhovščine. Ko je tako že leta 1931 poveljstvo MVSN ugotavljalo, da prijave med mlade fašiste na tržaškem podeželju zaostajajo za pričakovanji in za to, kot omenjeno, vzroke našlo tudi pri »sleparski protiitalijanski in protifašistični propagandi slovenske duhovščine« je kot protiukrep ponudilo idejo, da »dokler se ne bo odstranilo tega strah vzbujajočega nasprotnika, t.j. kler, z *bonifico* v

smislu tiste uporabljene pri učiteljstvu, bo razvoj fašizma v pokrajini resno oviran« (ACS, PNF, Situazione, 27).

So pa v fašistično stranko vstopali tudi zreli ljudje. Iz Idrije tako lahko omenimo primer bivšega župana Karla Trevna. Marca 1936 mu je sporočil goriški *federale* Benerperanco Luraschi, da je (končno) sprejet v PNF in da se mu članstvo (*anzianità*) šteje od julija 1933. Sicer je o njem zapisal, da je lojalen, naklonjen režimu in da se udeležuje vseh patriotskih zborovanj, vendar da preprečuje sinu udeležbo pri telovadbi! (ARS, AS 2044, PNF Gorica). Kakorkoli že, v občini Idrija je bilo leta 1938 število včlanjenih v posamezne fašistične organizacije naslednje:

*Fascisti*¹ – 548

Donne Fasciste – 196

Massaie Rurali – 120

Lavoranti a domicilio – 5

GILL – Giovani Fascisti – 262

Avanguardisti – 170

Balilla – 310

Giovani Fasciste – 73

Giovani Italiane – 120

Piccole Italiane – 259

Figli della Lupa – maschi – 143

femmine – 147 (ZAL, IDR 16, 6).

Junija naslednjega leta je inšpektor Michele Giordano izvršil redno kontrolo pri idrijskem fašiju. Ugotovil je, da je brez sekretarja, njegove posle vrši podsekretar dr. Giovanni Battista Lenotti, administracijo vodi Andrea Bergnach, v nadzornem odboru pa sta dr. Gennaro Di Pietro in Gino Bianchi. Na dan inšpekcije (16. junija) je moški fašijo štel 518 članov, kar je bilo 31 manj kot konec oktobra prejšnjega leta. Vzrok temu je bila premestitev ene od enot obmejne milice. Pohvalil je administrativno in finančno poslovanje, pri čemer je moral znova ugotoviti, da fašijo nima svojega lastnega sedeža, pač pa ima prostore v najemu od idrijskega rudnika, za kar plačuje 360 lir letno. Hkrati je Giordano izvršil tudi inšpekcijo ženskega fašija. Funkcijo sekretarke je vršila Bianca Contin, podsekretarka je bila Luisa Bergnach, medtem ko je sekcijo kmečkih gospodinj vodila Maria Chenda, sekcijo gospodinjstkih pomočnic pa Giustina Kovacic. V fašijo je bilo vpisanih 195 članic, kar je bilo 8 manj kot oktobra. Sekcija gospodinjstkih pomočnic je štela 89 vpisanih (kar 50 več!), sekcija kmečkih gospodinj pa 174 ali sedem več kot prejšnjega oktobra. Prostore so imele v najemu od idrijske občine, za kar so letno plačevale 285 lir (ACS, PNF, I, Gorizia, 727). K temu lahko še dodamo, da se je moški fašijo delil na štiri sektorje in devet jeder, pri čemer pa se je slednje število zaradi sprememb v sestavi prisotnih uniformiranih enot lahko spreminjalo.

Z več ali manj zbirnimi in sintetičnimi podatki kot tudi lokalnimi in osebnimi primeri ključevanja primorskih Slovencev v fašistične vrste bi še lahko nadaljevali. Naj torej za zaključek na kratko predstavimo prav dve osebni, vsebinsko pa diametralno nasprotni

1 Kot ilustracijo in zaradi avtentičnega vtisa v tem seznamu puščamo izvorno italijansko poimenovanje.

zgodbi. V prvi se Vittorio Gombani (Gombač?) iz Trsta v začetku leta 1936 pritožuje, ker da ga nikakor ne sprejmejo v stranko. Prošnjo za vstop je namreč oddal že pred tremi leti, a ni dočakal niti odgovora. Res, pravi, da je bil v 20. letih s strani kvesture osumljen kot slavofil, enako je tudi res, da izvira iz slovenske družine in da je obiskoval slovenske šole, toda to naj ne bi bila njegova krivda! Njegovi otroci pa so italijanskega čustvovanja in ne poznajo niti ene slovenske besede. Njegov izvor ne more v nedogled vplivati na njegovo usodo! Kako se je njegova zadeva iztekla, iz dokumentacije, s katero razpolagamo, sicer ni razvidno. (ARS, AS 2044, PNF Postojna–Trst). Druga zgodba je iz Lokavca nad Ajdovščino. Stanislav Novinec je bil zaradi posedovanja in širjenja slovenskih knjig ovaden in grozila mu je internacija. Prijazni tajnik ajdovskih fašistov mu je svetoval, da se v izogib kazni takoj vpiše v fašijo. Rečeno, storjeno in na zasedanju zadevne pokrajinske komisije v Gorici, ki je obravnavala njegov primer, je bil na podlagi potrdila o članstvu oproščen (Novinec, 2006, 81–82).

THE NATIONAL FASCIST PARTY IN THE PRIMORSKA REGION IN THE 1930S AND AN ATTEMPT TO DEFINE THE MEMBERSHIP OF SLOVENES IN IT

Boris MLAKAR

Institut of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: boris.mlakar@inz.si

SUMMARY

In the late 1920s the Italian National Fascist party became the only legitimate party. With its hierarchic, but at the same time capillary structure, and along with its supporting and associated establishments, it completely overwhelmed the Italian reality in the 1930s which held no more room for a civil society. The country was becoming increasingly totalitarian, although this process was never truly completed due to certain Italian specificities. An important element of the party's programme was aggressive nationalism which in the Giulia region, populated by Slovenes, resulted in the deliberate policy of the so called national penetration into the foreign nation, the result of which should have been a complete Italianization. The process, however, was not immediately successful,

despite the use of violence. The fascist society and their government had to take into account the presence of Slovenes as much as the latter had to deal with the omnipresent party structures. In this sense, the article is firstly dedicated to thoroughly describe the party's administration in all of the Primorska provinces and secondly it tries to explain the presence of Slovene members in the party. Based on various sources it provides an evaluation of the extent of their cooperation with the leaders of local fascis. For the membership in general a more thorough overview is given for the areas around Idrija and the Karst; the motives that led Slovenes to join the Fascist party are partially indicated and partially explained with individual illustrated examples.

Keywords: fascism, party, NFP, membership, Slovenes, Primorska region

VIRI IN LITERATURA

- ACS, PNF, I** – Archivio Centrale dello Stato, Roma, fond Partito Nazionale Fascista, Direttorio Nazionale, Servizi vari, Serie I.
- ACS, PNF, Situazione** – Archivio Centrale dello Stato, Roma, fond Partito Nazionale fascista, Situazione politica ed economica delle provincie.
- ARS, AS 1829** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, fond AS 1829 – Zbirka gradiva Kraljevih kvestur Trst in Gorica.
- ARS, AS 2044** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, fond AS 2044 – Zbirka gradiva italijanskih okupacijskih oblasti. Razno.
- ASG, Pref. Gab.** – Archivio di Stato di Gorizia, fond Prefettura di Gorizia, Archivio di gabinetto.
- PANG 62** – Pokrajinski arhiv Nova Gorica, fond PANG 62 – Občina Tolmin .
- ZAL IDR 16** – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond SI ZAL IDR 16 – Italijanske fašistične organizacije Idrija (1919–1943).
- Istra.** Zagreb, Zveza jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, 1929–1940.
- Apih, E. (1966):** Italia: fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943). Bari, Laterza.

- Biasoni, S. (2000):** Il regime fascista in Friuli durante gli anni trenta: disoccupazione, nuovi flussi migratori e assistenza. Storia contemporanea in Friuli, 31. Udine, 71–117.
- Bon Gherardi, S., Lubiana, L., Millo, A., Vanello, L., Vinci, A. (1985):** L'Istria fra le due guerre. Roma, Ediesse.
- Di Nucci, L. (2009):** Lo Stato-partito del fascismo: genesi, evoluzione e crisi 1919-1943. Bologna, Il Mulino.
- Dizionario (2005):** Dizionario dei fascismi: personaggi, partiti, culture e istituzioni in Europa dalla Grande guerra a oggi. Milano, Bompiani.
- Dolenc, E. (2010):** Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnjima vojnama. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Hvala, F. (1990):** Življenje pod Bevkovo Kojco. Koper, Založba Lipa.
- Ivančič, M. (2015):** Roža osapska: zgodba zgodb iz Osapske doline. Ljubljana, Sophia.
- Kacin-Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Klinger, W. (2013):** Organizzazione del regime fascista nella provincia del Carnaro. Quaderni, 24. Rovigno, 191–210.
- Mattiussi, D. (2002):** Il Partito Nazionale Fascista a Trieste: uomini e organizzazione del potere 1919–1932. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Mlakar, B. (2011):** Primorski Slovenci in delovanje fašističnih občinskih uprav v tridesetih letih 20. stoletja. Prispevki za novejšo zgodovino, 51, 1. Ljubljana, 151–166.
- Novinec, S. (2006):** Spominski zapiski primorskega Slovenca 1914–1965. Ljubljana, Salve.
- Patat, L. (2009):** Il Duce ha sempre ragione: il fascismo in provincia di Gorizia e nella Bassa Friulana. Gradisca d'Isonzo, Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini«.
- Sedmak, D. (2009):** Goriška med vojnama: Slovenci in fašizem na Goriškem 1920–1926: (slovenska vladna/fašistična/stranka). Gorica, Društvo RAT-SLOGA PromoSKulturE.
- Vinci, A. M. (2011):** Sentinelle della patria: il fascismo al confine orientale 1918–1941. Bari, Editori Laterza.
- Vrščaj, S. (2016):** Marjan Horvat: Sonja Vrščaj: interniranka v Auschwitzu. Mladina, 5, 5. 2. 2016. Ljubljana, 38–44.